Leve de ivoren toren

Klaas van Berkel

Leve de ivoren toren

Pleidooi voor een kernuniversiteit

2026 Prometheus Amsterdam

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Herengracht 48, 1015 BN Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

© 2026 Klaas van Berkel
Omslagontwerp en -beeld studio026
Foto auteur Harry Cock
Zetwerk ZetSpiegel, Leerdam
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5835 4

Inhoud

Woord vooraf 7

1 Inleiding 9
2 De gedienstige universiteit 17
3 Academische waarden I: respect voor kennis en geleerdheid 31
4 Academische waarden II: academische vrijheid 49
5 Academische waarden III: verwevenheid van onderwijs en onderzoek 82
6 Het academisch gehalte van de hedendaagse universiteit 94
7 De kernuniversiteit 106
8 Luchtkasteel of richtinggevend idee? 121

Gebruikte literatuur 124

Woord vooraf

Kennis van het verleden maakt wijzer voor het heden. Een cliché natuurlijk, maar daarom niet minder waar. Wie voor een actueel probleem staat, doet er goed aan een stapje achteruit te zetten, of twee stapjes, om dan opnieuw naar het probleem te kijken. Zo ligt de bron van de niet bepaald vrolijke staat waarin het universitaire leven zich in Nederland momenteel bevindt in het verleden en ligt in datzelfde verleden ook een aanzet om daar wat aan te doen.

Een niet onaanzienlijk deel van mijn werkzame leven heb ik besteed aan het beschrijven en analyseren van de universiteitsgeschiedenis van Nederland. Drie dikke delen over de geschiedenis van de Groningse universiteit, een al even omvangrijk boek over haar oorlogsgeschiedenis, en diverse artikelen over andere universiteiten. Al schrijvende aan die boeken en artikelen groeide de overtuiging dat het academisch leven in Nederland in het verleden ergens de verkeerde afslag heeft genomen. Met alles wat we tijdens

de groei van de universiteit hebben gewonnen is ook iets belangrijks verloren gegaan, iets wezenlijks. Het is zaak dat we naar wegen gaan zoeken om dat terug te winnen – namelijk het academisch gehalte van de universiteiten. In dat verband kom ik met het voorstel tot het inrichten van een kernuniversiteit, een nieuwe ivoren toren.

Dit alles is dus gestoeld op een brede kennis van het verleden van de Nederlandse universiteiten. Maar het doel is niet vermeerdering van onze kennis omtrent het verleden, of het herstellen van de universiteit zoals die vroeger was, maar om die elementen te identificeren en te behouden die wezenlijk zijn voor elke universiteit.

1 Inleiding

Het is treurig gesteld met de Nederlandse universiteit. Als een afgewezen minnares die jarenlang dacht alles gedaan te hebben wat de samenleving van haar verlangde, ontdekt ze nu dat die samenleving helemaal niet zo geïnteresseerd meer in haar is. Vertwijfeld vraagt de universiteit zich af: we moesten onze opleidingen toch vooral op de praktijk ná de studie afstemmen en we moesten toch met ons onderzoek de grote problemen van de samenleving oplossen? We hebben dat braaf gedaan, maar tot grotere waardering, uitgedrukt in behoorlijke financiële armslag, heeft dat niet geleid. Om meer studenten en financiën te trekken gingen we dus nóg meer praktisch gerichte studies opzetten, ook al waren de academische betekenis en de onderwijskwaliteit soms dubieus. Maar navenante financiële ondersteuning bleef uit, de onderfinanciering van het hoger onderwijs werd structureel. Resultaten van onderzoek werden en worden door brede groepen in de samenleving in twij-

fel getrokken. Sterker nog, de hele universiteit wordt verdacht gemaakt als links bolwerk, als speeltuin van een bevoorrechte, ideologisch vooringenomen, linkse elite. En wat te denken van het wantrouwen in de wetenschap dat via de sociale media, de pest van deze eeuw, over ons wordt uitgestrooid? Complottheorieën tieren welig en de desinformatie over voedsel, vaccins en wat al niet overwoekert serieuze wetenschappelijke informatie – die overigens óók op het internet te vinden is.

De afkeer van de academische wereld was het duidelijkst ten tijde van het ongelukkige kabinet-Schoof (juli 2024-februari 2026). De universiteit kreeg toen van minister Eppo Bruins (NSC) bezuinigingen van honderden miljoenen te verstouwen. Rancune jegens academici en intellectuelen leek de enige rechtvaardiging voor die bezuiniging. Maar daarvóór bezorgden in mei 2024 uit de hand gelopen demonstraties tegen de oorlog in Gaza en de vermeende betrokkenheid van Nederlandse universiteiten bij de genocide die daar plaatsvond de universiteiten al een slechte pers. Er was veel aan te merken op die demonstraties – niet alleen de vernielzucht van zogenaamde demonstranten in Amsterdam en elders, maar ook het ondoordachte kopiëren van Amerikaanse leuzen en tactieken en de even ondoordachte morele rechtlijnigheid waarmee demonstranten brave universiteitsbestuurders als medeplichtig aan die genocide brandmerkten. Maar de krampachtige wijze waarop er op gereageerd werd – zo zouden universiteiten broeinesten zijn van antisemitisme, dat met straffe maatregelen moest wor-

den bestreden – toonde ook aan dat de universiteiten vergeten waren waar ze oorspronkelijk voor bedoeld waren. 'Onze huidige neoliberale universiteiten,' zo schreven Rens Bod, Remco Breuker en Ingrid Robeyns in *NRC* (16 mei 2024), 'weten niet meer hoe ze moeten omgaan met studenten die zich ook als democratische burger en moreel wezen willen ontwikkelen.' Het kortstondig ministerschap van de door niemand serieus genomen BBB-coryfee Gouke Moes was daarna wel het dieptepunt in het overheidsbeleid ten aanzien van de universiteit. Terwijl van een minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap verwacht mag worden dat hij de universiteiten in bescherming neemt, resulteerden de uitlatingen van Moes erin dat alles wat op de universiteiten gebeurde nog meer dan voorheen in een kwade reuk kwam te staan.

Dit is niet bij uitstek een Nederlands verschijnsel. Overal waar rechts en extreemrechts de overhand krijgen gebeurt hetzelfde. In Hongarije verjoeg de (inmiddels gewipte) premier Victor Orbán de Centraal-Europese Universiteit, in 1991 na de val van het communisme in Oost-Europa opgericht door de filantroop George Soros. (Zij is sinds 2019 in Wenen gevestigd.) Dat aan die universiteit genderstudies een reguliere plaats in het onderwijsaanbod hadden gekregen en vanuit die positie het Hongaarse volk zouden vergiftigen, was voor de oerconservatieve Orbán al voldoende reden om de universiteit op alle mogelijke manieren dwars te zitten. Maar het absolute dieptepunt is de brede campagne tegen de universitaire wereld die ingezet is door de

Amerikaanse president Donald Trump. Het inhouden van subsidies, het eisen van een ander toelatingsbeleid, het wegjagen van buitenlandse studenten, het verplicht stellen van meer ideologische diversiteit (om de universiteit conservatieve docenten op te dringen) zijn stuk voor stuk voorbeelden van een ongekende afbraakpolitiek, die niet alleen voortkomt uit de uiterst conservatieve maatschappijopvattingen die in de Republikeinse partij de boventoon voeren, maar ook en vooral uit ressentiment en wraakzucht. We mogen blij zijn dat Harvard University dapper weerstand biedt en het vaandel van de academische vrijheid hoog probeert te houden, maar het is de vraag of het steenrijke Harvard dat op den duur kan volhouden.

Maar ook sluipenderwijs wordt de academische wereld in een kwaad daglicht geplaatst, zelfs vanuit eigen kring. De Leidse bestuurskundige Mark Bovens en de eveneens Leidse politicoloog Anchrit Wille introduceerden in 2011 het begrip diplomademocratie, waarmee zij bedoelden dat academisch geschoolden onevenredig sterk vertegenwoordigd zijn in het parlement en de provinciale en gemeentelijke besturen. Op zichzelf is dat geen opzienbarend gegeven. Academici zijn ook oververtegenwoordigd in de rechterlijke macht en de medische wereld, en al heb je voor het ambt van volksvertegenwoordiger geen apart diploma nodig, het is toch wel verdraaid handig als je doorgeleerd hebt en in staat bent de lastige dossiers waarover het in de politiek gaat te doorgronden. Maar Bovens en Wille hebben er ook een culturele kwestie van gemaakt: er is een nieuwe

verzuiling in Nederland ontstaan, waarbij groepen gevormd zijn, niet op basis van klasse of religie maar op basis van opleiding. De academisch gevormden hebben heel andere opvattingen over de grote kwesties van onze tijd, maar trekken in de politiek in Nederland altijd aan het langste eind, wat het vertrouwen in de democratie ernstig schaadt.

De these wordt krachtig bestreden. De kloven in Nederland worden zwaar overdreven en het probleem is niet dat de volksvertegenwoordigers zo slim zijn, maar eerder dat de kiezers zo vreselijk dom gemaakt zijn. Ondertussen zijn academici wel in het verdomhoekje terechtgekomen. Hoger opgeleiden, die we tegenwoordig theoretisch geschoolden moeten noemen, hoewel dat een heel ander begrip is, zouden neerkijken op lager ofwel praktisch opgeleiden. Die zogenaamde praktisch opgeleiden voelen zich, zegt men, daardoor miskend, niet gehoord. En dat vertaalde zich vervolgens in rechts-populistische politiek die niet aardig is voor de diplomafabrieken die we ook wel universiteiten noemen.

Nederlandse universiteitsbestuurders reageerden op voorspelbare wijze op de aanslagen op de universiteit en de wetenschap. Zij wezen de regering er nog eens nadrukkelijk op, nog nadrukkelijker dan vroeger, dat het maatschappelijk nut van de universiteiten en de wetenschap heel groot was. Voormalig minister van Onderwijs en Wetenschap (en oud-president van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen) Robbert Dijkgraaf betoog-

de in column na column hoeveel de samenleving te danken heeft aan de wetenschap. Het is algemeen bekend dat elke euro die in de wetenschap wordt geïnvesteerd uiteindelijk vier euro winst oplevert. Allemaal waar, maar helpt het ook? Het maatschappelijk nut van de wetenschap stond al voor iedereen vast lang voordat de opmars van het anti-intellectualisme begon en dat nut is sindsdien zeker niet afgenomen. Toch weerhield dat de populisten er niet van om hun campagne tegen de universiteit in een hogere versnelling te brengen en stemming te kweken tegen intellectuelen en academici. Het blijven hameren op het nut van de universitaire wetenschap (en wetenschap in het algemeen) heeft kennelijk geen effect.

Hoe zijn we in deze anti-academische situatie terechtgekomen en hoe kunnen we eraan ontsnappen? Vroeger, toen universiteiten nog hechte gemeenschappen waren, beschouwde de universiteit zich door de speciale regels die in het academisch milieu gelden als een voorbeeld en model voor de hele samenleving. Universiteiten waren brandpunten van beschaving en de samenleving zou er een stuk van opknappen als cruciale omgangsvormen binnen de universiteit, zoals respect voor andere meningen, mits gefundeerd, en vertrouwen op empirie en redelijkheid, ook buiten de universiteit ingang zouden vinden. Nu lijkt het wel omgekeerd. Niet de universiteit leeft voor hoe men beschaafd met elkaar kan omgaan, maar de samenleving moet als voorbeeld dienen hoe de universiteit ingericht en georganiseerd moet worden. Regels die in het economisch

verkeer gelden – tegenwoordig de grondslag van al het maatschappelijk denken – worden sinds ettelijke decennia ook van toepassing verklaard op de universiteit (marktwerking heet dat) en de personeelssamenstelling van de universiteit moet lijken op de samenstelling van de Nederlandse bevolking. De universiteit dus niet als voorbeeld voor, maar als afspiegeling van de maatschappij. Deze vergaande vermaatschappelijking van de universiteit wordt stilzwijgend als de nieuwe norm beschouwd.

Maar de vraag dringt zich op of het niet eens tijd wordt om de verhouding tussen universiteit, wetenschap en samenleving fundamenteel te herzien. Heeft de universiteit, juist door mee te gaan in het nuttigheidsdenken, zichzelf niet kwetsbaar gemaakt voor de wisselende stemming in de maatschappij? Heeft de verder en verder gaande politisering van elk domein van het maatschappelijk leven het stilzwijgende contract tussen universiteit en overheid (de overheid betaalt, de universiteit levert 'nuttige' producten en goed opgeleide studenten) niet uitgehold? Als de universiteit steeds meer wordt wat de samenleving is, gaat zij dan ook onherroepelijk mee in de verwarring waarin de maatschappij verkeert? Misschien is het tijd om weer te beseffen (en vast te leggen) wat de betekenis van de universiteit voor de samenleving is en hoe de universiteit de samenleving het best kan dienen. En misschien is dat niet door de samenleving slaafs naar de mond te praten, maar door enigszins terzijde van de samenleving primair in te zetten op het verdiepen van ons inzicht in de werkelijkheid.

Decennialang, nee eeuwenlang werd de academische wereld opgeroepen eindelijk eens haar ivoren toren te verlaten en zich maatschappelijk verdienstelijk te maken, maar misschien is het tijd die ivoren toren juist in ere te herstellen.

2 De gedienstige universiteit

Na de Tweede Wereldoorlog zaten de Nederlandse universiteiten met een probleem. Vóór de oorlog hadden zij zich vooral gedefinieerd als een 'centrum van de geest', als brandpunt van het geestelijke, culturele en wetenschappelijke leven in het goede vaderland. Dat was haar reden van bestaan. Maar door het slappe optreden van universiteiten tijdens de Duitse bezetting, toen op alle terreinen gebogen werd voor de steeds verdergaande eisen van de bezetter, was die claim op geestelijke meerderwaardigheid – incidentele en individuele daden van verzet niet te na gesproken – ongeloofwaardig geworden. Academische illusies over geestelijke weerbaarheid en verheven morele waarden waren door de Duitsers vakkundig doorgeprikt. De universiteiten waren in 1945 moreel failliet.

Na afloop van de bezetting was de ellende nog niet meteen voorbij. Docenten en studenten moesten gezuiverd worden, wat een bij vlagen zeer onaangename discussie